

UOT-811.512.162

Səhifə: 66-72

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2024.1.66>

Aynur Paşayeva
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
aynurfamilgizi@gmail.com

TERMİN SƏCİYYƏLİ SÖZLƏRİN XV ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ LEKSİK-SEMANTİK TƏHLİLİ

XÜLASƏ

Məqalə XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində işlənən termin-xarakterik sözlərin tematik qruplara bölünərək tədqiqinə həsr olunub və həmin dövr dilinin lüğət tərkibində yaranmış qanunauyğunluqları müəyyən etməyə imkan verir. Bu leksik vahidlərin doğma ədəbi-bədii dilimizin inkişafındakı rolu dilin inkişafının bütün mərhələlərində öz leksik normativliyini qoruyub saxlamış, əsrdən əsrə milli ruhu, dünyagörüşünü, həyat tərzini ötürmüş, dili fəallaşdırmışdır. Yazılı abidələrin dilini bu aspektdə öyrənmək həmin dövrün ədəbi dilinin semantik diapazonu və tematik zənginliyi haqqında vahid təsəvvür yaradır.

Açar sözlər: XV əsr, Azərbaycan ədəbi dili, termin, leksik-semantik, tematik bölgü.

Giriş: Ədəbi-bədii dili təhlil edərkən tədqiqatçının qarşısında duran ən mühüm məsələ dövrün yazıçılarının xalq dilinə olan sevgisindən qaynaqlanan münasibət və əlaqəsini müəyyənləşdirmək, onların üslubunun zənginliyini, xəlqiliyini, kəmiyyət və keyfiyyətini leksik vahidlər üzərində aşkar etməkdir. Bu yanaşma həm dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti ilə bağlıdır, həm də ədiblərin dünyagörüşləri ilə sıx əlaqədədir. Belə ki, “*hər hansı bir yazıçının öz dünyagörüşünü müəyyən bir istiqamətdə formalaşdırması onun bütün başqa cəhətlərinə də təsir edir. Belə bir proses ictimai mühitdən, şəraitdən möhkəm asılı olub, demək olar ki, yazıçını əhatə edən cəmiyyətin dayanmış olduğu ictimai pillə ilə şərtlənir*” [18, s. 58]. XV əsr Azərbaycan xalqının tarixinə təzadlarla dolu həyəcanlı, narahat, qarışıq bir dövr kimi daxil olur ki, “*bu ziddiyyətlər aləmində həqiqəti seçmək, işıqlı tərəfi görmək və onu geniş xalq kütləsinə göstərməyi yalnız dühalar bacara bilərdi*” [14, s. 69]. Bu baxımdan, dövrün sənətkarları öz fikir və ideyalarını əks etdirmək üçün ənənəvi klassik üslubun ağırlığından nisbətən yaxa qurtararaq, xalqın anlayacağı dildə yazır, onların ürəyinə yol taparaq fikir və hisslərinin formalaşmasına təsir edirlər. Bu təsir ideya baxımından, həm də bədii dilin tərənnümü nöqteyi-nəzərdən gözəl, rəngarəng nümunələr yaratmaqla xəlqiliyi gücləndirir, nəticədə alınmalara nisbətə milliliyin yüksəlişinə səbəb olur. Lüğət baxımından Azərbaycan dilinin özünəməxsus saysız-hesabsız söz və ifadələri yabançı dillərin təsirindən azad olaraq aparıcılığı görünür, hətta “*alınmaların türkcəmiz tərəfindən mənimsənilməsi, özünükünləşdirilməsi prosesi gedir*” [13, s. 131].

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin leksik normasının tədqiqi üçün dövrün yazılı mənbələri zəngin və maraqlı materiallar verir. Ədəbi dil və canlı danışmaq dili arasında körpü rolunu oynayan bu dil faktları bu sahədəki tədqiqatın əsl mahiyyətini aydınlaşdırmaqla yanaşı, milli dilimizin inkişafında yeni mövcud tarixi vəziyyətdən yararlanaraq dilə daha da sadəlik, canlılıq, obrazlılıq gətirən xalis Azərbaycan sözlərinin lüğət tərkibindəki rolu və çəkisi haqqında geniş təsəvvür yaradır. Hamı tərəfindən mənası başa düşülən bu leksik vahidlər xalqın ruhunu, dünyagörüşünü, yaşam tərzini əsrlərdən əsrlərə ötürərək leksik normativlikdə əvəz olunmasına heç vaxt ehtiyac duyulmayan, daim aktiv dil faktlarına çevrilmişlər. *Ana, ata, ağac, ağ, ağsaq, ac, ay, at, ağır, açıq, artıq, ayrı, ayaq, az, bağça, bəy, baş, barmaq, bağ, böyük, budaq, beş, boyun, bölük, dədə, dodaq, dağ, daş, düz, diz, diş, dolu, ocaq, ot, odun, otlaq, oyun, oğlan, uca, qara, qamış, qulaq, quyruq, qış, quru, qazan, qıraq, qoyun, quzu, keçi, göz, gecə, gündüz, gün. yuxu, yağış, yaxşı, yaman, yaxın, yad, yol, yumruq, yetmiş, əl, ələk süd, sürü, su, uzun, uçmaq, gəlmək, görmək, oxumaq, yazmaq və s.*

türk mənşəli sözlərin XV əsr yazılı abidələrin dilində geniş əksi göstərir ki, dilimizin formalaşması çox-çox əvvəlki dövrlərin məhsulu kimi qədim mənbələrdən süzülüb gələrək, qədim türk tayfaları ilə ortaq bağlılığını təcəssüm etdirir. Dilin əsas lüğət fondunda yer alan, məzmunca sabit qalan ortaq türk sözləri “*yeni sözlərin yaranması üçün baza ola bilmək kimi əsas əlamətlərinə görə digər sözlərdən fərqlənir və belə əlamətlər əsas lüğət fondunun, ümumiyyətlə dilin əsasının material hissəsi olmasını təmin edir*” [9, s. 94]. Deməli, bu sözlərin sabitliyi və bütövlüyü dilimizin inkişaf tarixi boyu daim qorunmuş, müasir ədəbi dilimizə qədər az forma və məna dəyişikliyinə uğramışdır.

XV əsr yazılı mənbələrdə müxtəlif sahələri əhatə edən termin səciyyəli lüğət vahidlərinin əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə eyni məzmun və funksiyada çıxış edir. Belə ki, daha çox dövrün ədəbi dilinin leksik mənzərəsini işıqlandıran, bir çox məsələləri aydınlaşdırarkən canlı danışq dili ilə ədəbi dilin mövqeyini müəyyənləşdirməyə çalışan, xalqın tarixinin dil faktlarında qorunduğunu müəyyənləşdirməyə yardımçı ola biləcək birinci dərəcəli termin səciyyəli dil faktları baxımından maraq doğuran və zəruri saydığımız bəzi leksik vahidlərin nəzərdən keçirək.

XV əsr ədəbi-bədi dil nümunələrində qohumluq və yaxınlıq münasibətini bildirənlər terminlərə geniş təsadüf olunur: *ata, ana, əmi, dayı, dədə, ər, ana qonşu, qarı, qardaşın oğlu, qarındaşı, ulusu, sevgilisi, ovladı, müridi, mürşidi, mürəbbəsi, qaravaşı, ıssı, biliş* [27]; *ata, ana, oğul, baba, qardaş, göyü, gəlincik, oğlan, övrət, xatun* [29]; *qız qardaşı, baba, qız, yoldaş, yengə, gəlin* [15]; *sirdaş, dayə, əmikdaş “süd qardaşı”* [20] və s.

Nümunələrin içərisində semantik daralmaya məruz qalan *ər* qədim leksik vahidinə nəzər yetirək. Termin səciyyəli bu dil faktı XV əsr yazılı mənbələrdə “*igid, cəsur, qəhrəman*”, “*kişi, ər*” mənalarında geniş şəkildə işlənmişdir: *Ər* gərək kim otura *ər* yerində [31, s. 372], Naqis qalub kəmalə irişməz yolun *əri* [26, s. 329], İmtahan etdi onu bir-iki *ər* [28, s. 153]; Ey məşaix sözlərindən bilməz *ər* [27, s. 327], *Ər* isən qo sözünü də'vanın, Göstərər Həqq *ərini* mə'nanın [27, s. 341], Bular yol *ərlərin* rədd eyləməkdir [29, s. 323] və s.

XV əsrə aid yazılı mənbələrdə *ər* sözü ilə yanaşı eyni mənada onun cəmliyini bildirən *ərən* انرا (-an//ən şəkilçisi sözlərə də cəm ifadə edir: *ər/ərən, oğul/oğlan*) sözü də paralel işlədilmişdir: Ey Gülşəni, eşqə irən hər kimsə ki, oldu *ərən* [26, s. 393], Utanur tamu *ərənlər* ödündən [28, s. 253], *Ərən* əli iş dutmadı, həqsiz görüp eşitmədi, Həqdən ayru suz etmədi, gəl xidmət et *ərənlərə* [26, s. 318], *Ərənlər* pişvası ol vəlinin [27, s.189], *Ərənlər* söhbətində naşısən sən [27, s. 201], Qaldı heyran ol *ərənlər* sərvəri [28, s. 230], Sana noldı, ey *ərənlər* behtəri? [28, s. 187]. Qeyd edək ki, XV əsr Xəlvətlik təriqətinin qolları olan Rövşənlik, Gülşənlik təriqətlərinin yarandığı dövr olduğu üçün təsəvvüf təriqətində geniş işlədilən *ərənlər* sözü həmin dövrdən başlayaraq ilkin semantikasından fərqli “*Allaha yaxınlaşmaq, vəlilik dərəcəsinə yüksəlmək*” mənasında çıxış edir. Əsasən, Gülşəni, Rövşəni, Xəlilinin dillərində işlədilən *ər//ərən//ərənlər* sözləri daha çox “*Allaha mənən yaxın olan, Allahın sevdiyi qul*”, “*pir, mürşid, ulular*”, “*övlia*”, “*Allahın dostları*” semantikasını bu istiqamətdə əks etdirirdi: Gerçək Həqqi sevər isən, gəl könül ver *ərənlərə*, Həqqi bilmək uyur isən, gəl könül ver *ərənlərə*...*Ər* yüzünü Həqdən inan, gəl könül ver *ərənlərə*...Surət degil *ərən* yüzi, ta görə anı tən gözü, Məna imiş çün *ər* özü, gəl könül ver *ərənlər* [26, s. 920].

Məlumdur ki, *ər* sözü müasir Azərbaycan ədəbi dilində semantik daralmaya məruz qalaraq ilkin mənalarını itirmiş, yalnız “*kişi*” mənasını özündə ehtiva edən cins anlamlı dil vahidinə çevrilmişdir: *ər-arvad, ərə getmək* ifadələrinin tərkibindəki kimi. Lakin müasir dövrümüzdə işlənən “*Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq ər kişinin işidir*” atalar sözündə *ər* “*igid, qəhrəman*” sözü *kişi* “*adam*” sözü ilə bərabər ilkin tarixi mənalarını qorumuşlar. Bəzən müasir ədəbiyyatımızda şairlər öz poetik üslublarında *ər//ərən* sözünün ilkin semantikasına müraciət edir: Qulu, köləsidi *ər ərən* sözün... Əzəldən *ər* sözü adına düşmür [11, s. 380-381]. Bu da onu göstərir ki, dil nə qədər dəyişmələrə məruz qalsa da, dil faktları birdən-birə silinib getmir, yox olmur və ilgim kimi hardasa parıldayır, öz izini canlı danışq dilində, dialekt və şivələrdə, ya da daşlaşmış ifadələrin tərkibində mühafizə etmiş olur.

Termin səciyyəli sözlərin tematik qruplar içərisində yemək, içki, qida məhsullarının adını bildirənlər dil vahidləri daha çox maraq doğurur: *pənim, yağ, su, tuz, ətməg, süd, ayran, tatlı, həlva, dögməc, pələv, qatug, tutmac, komac, buğra, bulamac, bozlamac, qavurğa, un, umac, süzmə* [27]; *bir şiş kabab, ağu, aş, bal* [31]; *sirkə* [29] və s. Nümunələrin içərisində müasir dilimizdə işləkliyini

itirən *komac*, *tutmac*, *dögməc*, *əkməg*, *ağulu aş* sözləri diqqəti cəlb edir və bəzilərinə nəzər yetirək:

Köməc كومج sözü “quru çörək, küldə pişirilən təndir çörəyi” mənasında rast gəlinir: Görünər əncümü mehrü məh, ey ac, Gözünə bəqsəmatü girdə *köməc* [27, s. 182].

“Dədə Qorqud Kitabı”nda eyni mənada işlənmişdir: Qara sacaq alunda *köməcdən* nə var? [19, s. 120]. Kaşğarlı Mahmudun “Divan”ında da “küle gömülərək pişirilən ekmək” mənasındadır [17, s. 360].

“Azəri Türkçəsi Sözlüğü”ndə *köməcin* ilk mənası ilə yanaşı, digər mənaları da qeyd olunmuşdur: 1) külə basdırılaraq bişirilən çörək; 2) arı pətəyi – Kömeç balı “pətək balı”; 3) böyüməyərək torpaq üzərinə yayılan bitki növü, yabanı bitki [1, s. 791].

Bulamac بولاماج sözü “unla, bəhməzlə hazırlanan sıyıq, xəşil” mənasında təsadüf edilən qədim türk leksik vahidlərindəndir ki, bu gün müasir ədəbi dilimizdə işlənir: Nə düşdün ardına sən *bulamacın*, Düzədid qarnını lakin o acın [27, s. 182], Nə unu var idi edəydi *tutmac*, Gəhi *umac* edüb, gəhi *bulamac* [27, s. 210].

Bu söz İbn Mühənnə lüğətində eyni mənada izlənilir: بُلْمَاج. Mahmud Kaşğarlı “Divan”ında isə *bulğama* “yağsız, tatsız *bulamac*” şəklində işlənmişdir [17, s. 471].

Türkoloji ədəbiyyatda *-maç/manç* şəkilçisinin hərəkət bildirən söz köklərinə artırılaraq yemək adlarını yaratması üzərində fərqli fikirlər mövcuddur. A.Şerbək əski Özbək dilində işlənən *bulamaç*, *tutmaç* (əriştə) sözlərini açıqlayarkən *-maç/manç* şəkilçisinin *-ma* məsdər şəkilçisi ilə *aş* sözünün birləşməsindən ortaya çıxdığı düşüncəsini vurğulayır [40, s. 128]. Bu fikri haqlı olaraq düzgün hesab etməyən M.İslamov belə yazır ki, Azərbaycan dilinin, ayrıca, digər türk dillərinin materialları *-maç* şəkilçisinin ikinci qisminin *aş* sözü ilə əlaqədar olması fikrini təsdiq etmir və hər şeydən öncə *-maç/meç* şəkilçisi türk dillərində yeməklə əlaqəsi olmayan digər sözlərdə daha çox işlənir. Dilimizin qədim yazılı abidəsi olan “Dədə Qorqud Kitabı”nda *-maç* şəkilçisi yeməklə heç bir əlaqəsi olmayan *dolamaç* sözünün tərkibində rast gəlinir [16, s. 73-74]. Dilin daha sonrakı inkişaf mərhələsində *-mac* şəkilçisinin sonundakı *c* samiti düşərək *-ma/mə* məsdər şəkilçisi formasında sabitləşir. Məsələn: *döşmə, qovurma, bulama, buğlama, qızartma* və s. XV əsr yazılı abidələrin dilində *bulamacla* yanaşı bəzi oxşar yemək adları diqqətimizi çəkir: *dögmeç, tutmaç, umaç, bozlamaç*. Düşəndə görməz idi *bozlamacı*, Sanırdı *bozlamac* görüncə sacı [27, s. 210], Uğunub kef keçən *dögməc* yeyəndə [27, s. 182], Nə unu var idi edəydi *tutmac*, Gəhi *umac* edüb, gəhi *bulamac* [27, s. 210], Yeməyəndə ölən, yeyəndə diri, qatuğ ilən qatan *tutmaca* sirri [27, s. 182].

XV əsr klassiki Rövşəninin dilində rast gəlinən *tutmac* sözünə Nizami və Xəqaninin dilində təsadüf edildiyini vurğulayan S.Baxşəliyeva bu sözün fars dilinə XII əsrdən əvvəl keçdiyini güman edir, tədqiq etdiyi “Fərhang-i türki” lüğətində Məhəmmədağlı qaraqoyunlu tərəfindən *tutmac* sözünün izahını belə verir: “*Undan bişirilmiş yeməkdir ki, arpa unu, paxla ilə bişirirlər*” [4, s. 48]. Bu gün ayrı-ayrı dialekt və şivələrimizdə az da olsa, rast gəlinir [2, s.301].

XV əsr ədəbi dilində xalqın milli geyim tərzini, bəzək əşyalarının adını bildirənlər sözlərə təsadüf olunur: *börk, don, qara xırqə, gözliç, yüzük, çariç, [27]; kəmə, könləç, düğmə, tərlik, qurşağ [31]; tac, əsa, qaftan, geyəcək “geyim”, buncuq, şal, yancuq, libas, biləzük [29] və s.*

XV əsr yazılı abidələrinin dilində *ton/don* دون/تون sözü “geyim” mənasında aktiv işlənir: *Tonun* uzun biçər qəddindən artıq [25, s. 193], Saru *don* içində açılmış cəmalın gül kimi [20, s. 47], Kisvətini pirinün *donunə* edüb qiyaş [26, s. 553], Diriyə girübən qəbrə, kəfən *tonun* geyən gəlsün [26, s. 812], Həsən nə *tonda* olursa, Həsəndür [29, s. 166], Dedi pirlük *donunu* giydim siyah [15, s. 23].

Qədim türkdilli qaynaqlarda da *ton//don* sözü eyni mənada qeydə alınmışdır. Mahmud Kaşğarlı “Divan”ında (*ol ton ölitte = o elbisesini islatte*) [17, I, s. 213], İbn Mühənnə lüğətində “geyim”, L.Budaqovun sözlüyündə də “əlbisə, kürk, ayaqqabı” mənaları yanaşı, onun Qırğızcada “qadınlar üçün yay geyimi”, Türkiyə türkcəsində isə “geymək, süsləmək, silahlanmaq” mənalarında işlənildiyini göstərmişdir [5, s. 74].

“Dədə Qorqud” kitabında və o dönmə otra əsr yazılı abidələrimizin dilində bu lüğət vahidinə “əlbisə, geyim” mənasına təsadüf edilir: Əski *tonun* bitı, öksüz oğlanın dili acı olur [19, s. 159]; Atdan enüb tacir *tonun* geydilər [19, s. 174]; Ululara geyirdi xələtü *don* [7, s. 31], Ol tonı kim ol xasa və yaama geyürmiş [21, s. 166]; Dürü-dürü ton içinde gördüm ani dəmbədəm [22, s. 198], At

və *don* və silah cümlə ulularuq yanına gətürüb hər kəsə halınca hissə verdilər [6, s. 8b], Ol ani Yəqub eşitdi qıldı ah, Dedi pirlük *donunu* giydim siyah [15, s. 23] və s.

XV əsr ədəbi dilində və digər yazılı abidələrimizin dilində *don* sözündən yaranan *donatmaq* دوناتماق “geydirmək” və *donanmaq* دونانماق “geyinmək” feillərinə də rast gəlirik ki, bu da söz kökünün ilkin mənasının qədimliyini bir daha sübut edir: Beğrəgə dayələr qaftan geyürüb *tonatdılar* [19, s. 86], Toqsan bin yaği gördümsə, *tonatmadım* [19, s. 170], Dedi ol qıza: Get tez var *donan* gəl, Bənim qayğularımı yabana sal [7, s. 55], Varıb qız *donanıb* gəldi oturdu [7, s. 55], Qaçan kim ol döşək vaxtı olurdu, *Donanırdı* ol işə qız gəlirdi [7, s. 56], *Gəhi üryan olun, gahi tonanur, Gəhi yerinüvü gahi gönənür* [29, s. 180].

“Tohfeyi-Hüsəm” lüğətində isə *tonanmaq* “paltar geyinmək” mənasında işlənmişdir: qoşadən, camə puşidən olur açmaq o *tonanmaq* [10, s. 95]. *Tonanmaq* feili Məmmədtaği Qaraqoyunlunun “Fərhəngi-türki” lüğətində də eyni mənada verilmişdir: *Tonanmış* hər biri bit dürlü rəngə [4, s. 52]. Yazılı abidələrin dilində *donan/tonan*, *donat/tonat* şəklində işlənən feillər və onların ad qarşılıqları bu sözlərin dilimizin müəyyən inkişaf dövrlərində mövcud vəziyyətə uyğun geniş işlədilmiş, nəticədə həm əşya, həm də hərəkət məzmununu ifadə etdiklərini göstərir.

Bunu da qeyd edək ki, XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində qeydə aldığımız *don* sözü mənə daralmasına məruz qalaraq, müasir ədəbi dilimizdə yalnız qadınlar üçün işlənən geyim növünə aid olmuşdur. Amma daşlaşmış bəzi ifadələrin tərkibində öz ilkin mənasını qoruyub saxlamışdır. Məsələn; *dondan-dona* girmək “rol dəyişmək, cilddən-cildə düşmək”, *donluq* “maaş, əmək haqqı” mənasında. *Donluq* sözünün ədəbi dilimizdən sıxışdırılıb çıxarılmasının səbəbini Q.Kazımov belə izah edir ki, qədim tarixə malik olan bu türk mənşəli sözü ədəbi dilimizdə “*əslən yaşayış, azuqə vasitəsi mənasında ərəb mənşəli maaş sözü məhdudlaşdırmışdır*” [18, s. 89]. Bəzi şivələrimizdə (Cəbrayıl, Füzuli, Ağdam, Ordubad, Qazax, Salyan, Şəmkir) *donnux* sözü “əmək haqqı, maaş” mənasında işlədilir: *Donnuğun nə qədərdir?* [2, I, s. 150].

Müasir türk dillərində *ton/don* lüğət vahidi fonoloji cəhətdən heç bir dəyişikliyə uğramadan Türkiyə türkcəsi və Türkmən dilində qorunsa da, qaqaüz və digər dillərdə mənə daralmasına məruz qalmışdır. Belə ki, çağdaş türkcədə *ton* şəklində işlənərək “geyim” mənasını ifadə edir. Türkmən dilində “*cübbə, xalat*” mənası ilə yanaşı, onların geydikləri “uzun və geniş milli geyimləri” də *ton* adlanır [24, s. 199].

XV əsr yazılı mənbələrində kəmiyyət anlayışını ifadə edən terminlərə tez-tez rast gəlinir: *sağış, yüküş, tuman/tümən* və s. Ən çox diqqətimizi cəlb edən *tuman* // *tümən* تومان kəmiyyət anlayışını özündə saxlayan, lakin müasir Azərbaycan ədəbi dilində tamamilə arxaikləşən maraqlı dil faktlarından biridir: Xaki-payıngə gəlibmən yüz *tuman* ümmid ilə [20, s. 41], Lalə tək bağrımnda qaldı yüz *tümən* daği-nihan [20, s. 144].

Qədim türkdilli mənbələrdə geniş işlədilən *tümen* sözü “çoxluq” mənasında qeydə alınmışdır [17, IV, s. 670]. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında bu sözün iki mənası göstərilmişdi: 1) *tümen* - çox “çox”: *tümen türlüğ sözledi* “çoxlu, bir yığın söz söylədi”; 2) *tümen minğ* - “min dəfə min, bir milyon”: *tümen minğ yarmak* “bir milyon pul” [17, I, s. 402]. Oğuz türklərinin qədim abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində də *tümən* min sayını bildirmişdir: *Ağ ağıldan tümən qoyun vergil* [19, s. 36]; *Toquz tümən gənc oğuz söhbətinə dərilmişdi* [19, s. 68]. Mustafa Zəririn “Fütühüş-Şəm” əsərində *tümən başı* “on min əsgərin başçısı” mənasında işlənmişdir [6, s. 834].

Əski türkcədə və yeni türk dillərində kəmiyyət anlayışı problemini araşdıran M.Qıpçaq *tümən* sözü haqqında orijinal fikirlər irəli sürmüşdür: “*bu söz mənşə baxımından duman-tuman sözü ilə bağlıdır. Duman sözünün belə mənə kəsb etməsi türk təfəkküründə çoxluq anlayışının inkişafı ilə əlaqədardır. Başqa sözlə, türk təfəkküründə “min” sözü konkret bir miqdarı bildirdiyi zamandan başlayaraq qeyri-müəyyən miqdarı ifadə etmək üçün tümən sözündən istifadə edilmişdir. Bunu türk dillərindəki aşağıdakı faktlar da sübut edir: müqayisə et: qədim türk dilində: tümən “çoxluq, böyük kəmiyyət, minlərlə”, “qaranlıq”; qırğız dilində: tümön “sayılmaz kəmiyyət, çoxluq”; Tuva dilində: tümən “çoxluq”; Xakas dilində: tüben sayılmaz çoxluq” və s.*” [23, s. 385]. Alim tədqiqat zamanı belə qənaətə gəlir ki, *tümən* sözü ifadə etdiyi mənalarda türk dilindən orta fars dilinə də keçmişdir. “*Türk dillərinin sonrakı inkişafı zamanı bu söz konkret bir miqdarı – “on min” anlayışını ifadə etməyə başlayır. Bu anlayışın meydana çıxması məhz pratürkün dağılmasından*

sonra əmələ gəlmişdir” [23, s. 385]. Bu baxımdan bəzi müasir türk dillərində “on min” anlayışı təkcə *tümən* sözü ilə ifadə olunmur. Qeyd edək ki, “Qədim türkcə-azərbaycanca” lüğətdə *tümən* sözünün iki mənası – 1. on min, *tümən*: 2. saysız, çox göstərilmiş, eyni zamanda, *tümənlik* “on minlik” variantı verilmişdir [QTAS, s. 157].

XV əsr yazılı abidələrinin dilində işlənən bu gün müasir ədəbi dilimizdə tam arxaikləşən peşə, məşğuliyyət bildirən terminlərdən biri *qılavuz* sözüdür. *Qılavuz* // *Qulavuz* قُلاوُز // قُلاوُز sözü XV əsr ədəbi dilində “öndə gedən şəxs”, “bələdçi” mənasında təsadüf edilir: Məndən istəmə *qılavuzluğu* [27, s. 234], Bizi ol başladı *qılavuz* olub [27, s. 341], Anı qullarına eylər *qulavuz* [29, s. 209], Həqiqət yüzün mütəhhər bu yüzdür, Bu yüz ol vəchə yəni *qulavuzdur* [29, s. 306].

Müasir ədəbi dilimiz üçün tam arxaikləşən bu lüğət vahidinə Nizami Gəncəvinin dilində *qlavuz* şəklində “bələdçi, başçı” mənasında işləndiyi göstərilir [12, s. 44], *qulağuz* variantında isə digər yazılı abidələrimizin dilində eyni mənalarda işləndiyini görürük: Bazırgan daxı önlərinə düşdi, *qulağuz* oldı [19, s. 72], Qayrı ərən *qulağuzsuz* yol yañılsa, *Qulağuzsuz* yol başaran Qazan ər idüm [19, s. 278], Baña bir *qulağuz* buluñ, gətürüñ ki, bu əskərə dəlil olub Rum vilayətlərinə ilətə və gətürə [6, s. 203 a], Ol *qulağuz* olan nəsrənilərüñ birinə mal verüb və məktub yazub göndərdilər [6, s. 208 b].

Mahmud Kaşğarlı “Divan”ında *qulabuz* قُلاوُز şəklində işlənərək “işlərində özündən daha bilikli, arif olan bir kəsə tabe olması üçün əmr edən şəxsə deyilir” mənasını ifadə etmişdir: qalın qaz *qulavuzsuz* bolmaz=çox qaz, qaz sürüsü *qilavuzsuz* olmaz [17, I, s. 487]. Bu söz *qılavuz* قُلاوُز şəklində “bələdçi” mənasında İbn Mühənnə lüğətində də izlənilir [Müh. XIII. 0106]. Məhəmmədağı Qaraqoyunlunun “Fərhəngi-türki” lüğətində isə *qulavuz* sözünün mənasını “*düşmənlər haqqında xəbər və məlumat toplamaq üçün qoşunun önündə gedən hissə*” kimi açıqlayır, həm də *qaravul* sözü *qlavuzun* sinonimi kimi göstərilir [4, s. 66-67].

Mustafa Zəririn “Fütuhsü şam” əsərində bu sözdən yaranan *qulağuzlamaq* قُلاغُزْ لَامِق feili “yol göstərmək, rəhbərlik etmək” mənasında qeydə alınmışdır [6, s. 830]: Zira ki, bunları sülh olmağa sən *qulağuzladuñ* deyüb, qılıcın sıyırub Yuxannanuç üzərinə yürüdü [6, s. 154 a].

Türkoloji ədəbiyyatda bu qədim lüğət vahidinin “qulaq” və “ağız” sözlərindən birləşərək ilkin formada mürəkkəb quruluşlu söz kimi dilə daxil olsa da, fikrimizcə, canlı danışq dilinin təsiri ilə tələffüz zamanı iki sözün birləşməsindən yaranan çətinliyin tənzimlənməsi üçün birinci sözün sonundakı *q* səsi ilə ikinci sözün əvvəlindəki *a* səsi düşərək ortadakı *ā* səsinin uzanması ilə yeni bir *qulāğuz* fonetik variantına keçid etmişdir. Bu baxımdan da, Ə.Dəmirçizadə *qulağuz* sözünü əsli itmiş mürəkkəb leksik vahid adlandırır [8, s. 154]. H.Zərinzadənin isə bu qədim hərbi səciyyəli Azərbaycan-türk sözünün Səfəvilər dövründə fars dilinə keçərək səkkiz fonetik variantda aktiv işləndiyini göstərmiş və belə qənaətə gəlmişdir ki, “o, daha qədim “yalavac” (*peyğəmbər, bələdçi, yol göstərici*) sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır” [32, s. 361-361]. Məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışan M.Nağısoylu Ə.Nəcibin fikrini daha ağılabatan olduğunu vurğulayaraq hesab edir ki, “*qulaqəğuz-qulağuz fonetik dəyişikliyi daha inandırıcıdır [təkrar olunan aq-ağ hissəciklərindən biri düşmüşdür]*” və bu sözlər arasına mənə yaxınlığı, uyğunluğu olduğu üçün “*əski çağlarda “bələdçi” qabaqda gedərək qulağı ilə eşitdiyini ağzı (dili) ilə çatdırırmış*” [30, s. 145]. Hətta, dilimizə nəzarət etmək məqsədi ilə işlədilən “qulaqgöz”, “göz-qulaq” mürəkkəb sözlərinin də “qulaq” və “göz” sözlərindən birləşməsindən yaranan eyni qəlibə aid etmək olar. Qeyd edək ki, Qərb qrupu dialekt və şivələrində *qulavuz* sözü *alağuz//qılvuz* fonetik şəklində “xəbərçi, araqarışdıran” mənalarında qeydə alınmışdır [3, s. 206].

Nəticə: Beləliklə, XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində işlənən termin səciyyəli sözlərin ümumi tematik bölgüsü üzərindəki araşdırmadan bəlli olur ki, Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərini özündə tam əks etdirən, müxtəlif sahələrə aid anlayış və məfhumları əhatə edən terminoloji sistem daha əvvəlki dövrlərdən formalaşmış, zaman-zaman məzmunca yenilənərək növbəti mərhələlərdə işləkliyini qorumuş, XV əsrdə isə mövcud vəziyyətdən yararlanaraq ümumxalq dili əsasında daha da zənginləşmiş, əhatə dairəsini genişləndirmişdir. Oğuz mənşəli bu dil faktları dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində aktivliyini qoruyaraq dövrün terminoloji leksikasını ortaq türk terminologiyası istiqamətində inkişaf etdiyini göstərmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Altaylı S. Azərbaycan Türkcesi Sözlüğü, İc., Milli eğitim bakanlığı yayınları, İstanbul, 1994.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
3. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967.
4. Baxşəliyeva S. Məhəmmədağı Qaraqoyunlunun “Fərhəngi-türki” lüğəti və Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsində onun əhəmiyyəti. Bakı: Əli Nəşriyyat Evi, 2009.
5. Battal A. İbnü Mühenna lugati, Türk Dil Kurumu, İstanbul, 1997.
6. Cəfərzadə, V. Mustafa Zərir Fütühüş-Şam (mətnin transfoneliterasiyası). Bakı: Zərdabi Nəşr, 2022.
7. Dastani-Əhməd Hərami (ön söz, tərtib və lüğətin müəllifi Ə.Səfərli). Bakı: Şərq-Qərb, 2004.
8. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1959.
9. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dili lüğət tərkibinin tarixi tədqiqinə dair. Azərbaycan EA Ədəbiyyat və dil İnstitutunun əsərləri, VIII c., 1957.
10. Ələsgərova T., Sadıqova C. Hüsəməddin Xoyi “Töhfeyi Hüsəm”. Bakı: “Elm”, 1996.
11. Əli-Ağa Aslan. Bənzədi qırılmış telə bəxtimiz. Sumqayıt: “Azəri” nəşriyyatı, 2015.
12. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. Bakı: ADU nəşri, 1976.
13. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, “Elm”, 2012.
14. Hacıyev T.İ. “Molla Nəsrəddin” yarandığı zaman Azərbaycan ədəbi dilində özünü göstərən müxtəlif üslublar haqqında. ADU-nun “elmi əsərləri”, Dil və ədəbiyyat seriyası, 1963, № 6.
15. Xətai Təbrizi “Yusif və Züleyxa”. Bakı, 2004.
16. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA, 1968.
17. Kaşğari M. Divanü lüğət-it türk: (4 cildə) / tərc. ed. R.Əskər. Bakı: Ozan, 2006.
18. Kazımov Q.Ş. Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin dramaturgiya dili [“Dağılan tifaq” pyesi əsasında]. Bakı, “Elm və təhsil”, 2021.
19. Kitabi-Dədə Qorqud (tərt. ed. S.Əlizadə və F.Zeynalov). Bakı: Yazıçı, 1988, 264 s.
20. Kişvəri. Əsərləri: (elektron resurs) . Bakı: Şərq-Qərb, 2004.
21. Qazi Bürhanəddin. Divan. Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2005.
22. Qəhrəmanov C. Nəsimi “Divan”ının leksikası. Bakı: Elm, 1970.
23. Qıpçaq M. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi (tarixi-tipoloji tədqiqat). “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 2000.
24. Məmmədov E. Nəsiminin leksikası Oğuz dilləri kontekstində, Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. İc., Bakı: “Kitab alemləri”, 2004, s.182-233.
25. Musabəyli A. Ş. Türkiyədə yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı və Xəlilinin “Firqətnamə”si. Bakı: Nurlan, 2010.
26. Musabəyli A. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi və Türk Divanı (2 cildə). Bakı: Elm və təhsil, 2012.
27. Musayeva A.Ş. Dədə Ömər Rövşəni əlyazmaları üzərində araşdırmalar (2 cildə). Bakı: Nurlan, 2003.
28. Nağısoylu M.Z. Əhmədi Təbrizi və “Əsrarnamə” tərcüməsi (tekstoloji-filoloji araşdırma, mətnin transfoneliterasiyası). Bakı: Nurlan, 2012.
29. Nağısoylu M.Z. Şirazinin “Gülşəni-raz” tərcüməsi. Bakı, Elm və təhsil, 2011.
30. Nağısoylu M., Sadıqova S. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə mənbələri və inkişafı. Bakı: Elm, 2020.
31. Paşalı A. Əfsəhəddin Hidayət və “Divan”ı. Bakı, Nurlan, 2011.
32. Zərinzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962.

Айнур Пашаева

Лексико-семантический анализ терминохарактеристических слов в азербайджанском литературном языке XV века.

Резюме

Статья посвящена изучению терминов-характеристических слов, использовавшихся в азербайджанском литературном языке XV века, путем разделения их на тематические группы и позволяет выявить закономерности, проявившиеся в лексике языка того периода. Роль этих лексических единиц в развитии нашего родного литературно-художественного языка сохранила свою лексическую нормативность на всех этапах развития языка, передавала из века в век народный дух, мировоззрение, быт, активизировала язык. факты постоянной важности. Изучение языка письменных памятников в этом аспекте создает целостное представление о смысловом диапазоне и тематическом богатстве литературного языка того периода.

Ключевые слова: XV век, литературный язык Азербайджана, термин, лексико-семантическое, тематическое деление.

Aynur Pashayeva

Lexical-semantic analysis of term characteristic words in the Azerbaijani literary language of 15th century

Summary

The article deals with the study of the term characteristic words which used in the Azerbaijani literary language of the 15th century by dividing them into thematic groups and makes it possible to reveal the regularities manifested in the vocabulary of the language of that period. The role of these lexical units in the development of our native literary and artistic language has preserved its lexical normativity at all stages of the language's development, transmitted the people's spirit, worldview, way of life from century to century, and has become more active language facts of constant importance. Studing the language of written monuments in this aspect creates a complete image of the semantic range and thematic wealthness of the literary language of that period.

Key words: 15th century, literary language of Azerbaijan, term, lexical-semantic, thematic division.

Çapa tövsiyə edən:

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Rəyçilər:

*professor Sevil Mehdiyeva
dosent Reyhan Mədətova*